

Željka Čorak

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Memorija i kreacija u arhitekturi katoličkih crkava Bosne i Hercegovine

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 30. 10. 2007. – Prihvaćen 15. 11. 2007.

UDK 726.54(497.6)

Sažetak

Svetište je svaka točka na kojoj zemlja misli o nebu, na kojoj zemaljski put smjera u drugu dimenziju. Sveta mjesta stoga postoje oduvijek, iskustva o njima veoma su različita, i na temelju njih nema jedinstvenog recepta za oblikovanje sakralnog prostora. Kako, međutim, svaki sakralni prostor interpretira tu vezu ovostranog i onostranog, uzroka

(zemaljskog života) i posljedice (onostrane sudbine), to memorija u sebi nosi poruke i poticaje koji se ne mogu zaobići – ali se uvijek iznova interpretiraju. Svaka sakralna gradnja, stoga, ostvaruje odnos memorije i kreacije. Taj odnos memorije i kreacije u korpusu katoličkih crkava Bosne i Hercegovine bit će prikazan na nekoliko primjera.

Ključne riječi: *arhitektura, crkvena arhitektura, Bosna i Hercegovina, svetište*

1. Gradac, svetište na otvorenom, arhitekt Ivan Prtenjak. Sjećanje na nekropole stećaka. Cijeli svijet je svetište.

2. Ovčarevo, Crkva sv. Mihovila, arhitekt nepoznat. Tema zapadnoga koda usmjerenog prostora, mistična svjetla sabranosti. Arhitektura na razmeđu historije i historicizma – izravan kontinuitet gotičko-renesansnoga kompozitnog stila u 19. stoljeću i interpretacija 20. stoljeća. Memorija (stilske) forme.

3. Hrgovi, Crkva sv. Ilije, arhitekt Zlatko Hanžek. Refleksi lokalne bosanske arhitekture u suvremenom zdanju. Crkva je sveta kuća. Memorija (tradicijske) forme.

4. Kiseljak, Crkva sv. Ilije, arhitekt Antun Karavanić. Nijekanje svakoga kršćanskoga sakralnoga koda. Arhitektura razmetljivosti i proizvoljnosti, koja se može upotrebljavati u sakralne svrhe, ali nikad neće dosegnuti sakralnu bit. Arhitektura zaborava.

5. Dubrave, Crkva Bezgrješnog začeca Marijina, arhitekt Ivan Štraus. Tema dvoranske crkve, dramatične svečanosti križišta. Memorija strukture.

6. Tuzla, Crkva sv. Petra i Pavla, arhitekt Zlatko Ugljen.

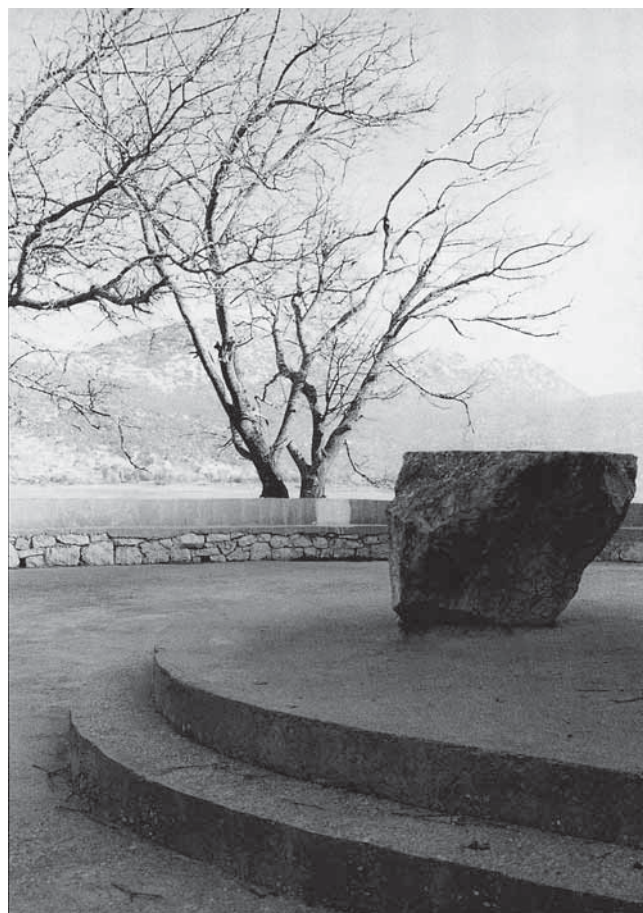
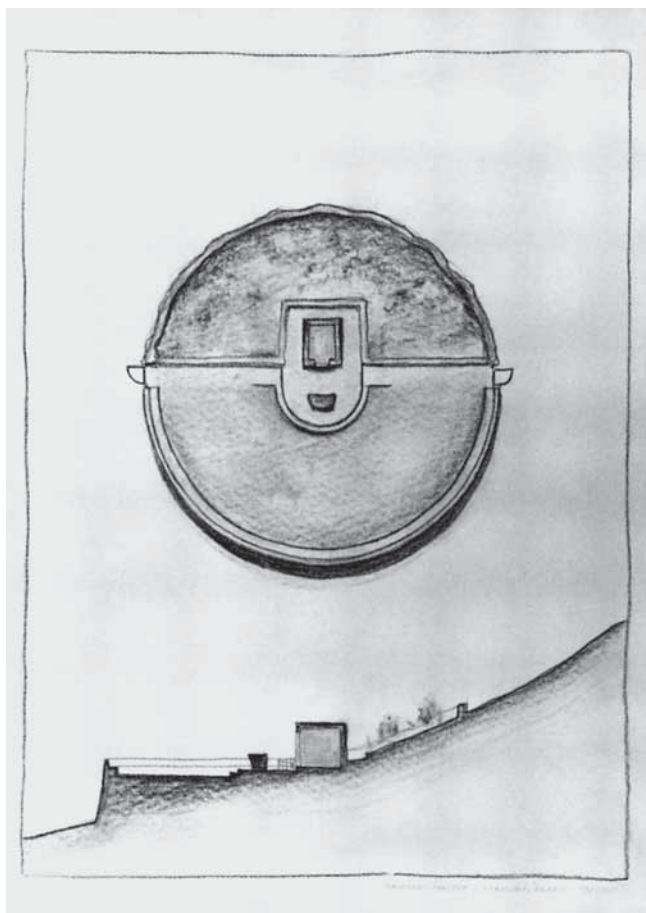
Tema konvergencije, sažetosti na svetište, i simbolična naznaka puta u nebo. Memorija zajedništva.

7. Zovik, Crkva sv. Franje – stara (arhitekt nepoznat) i nova (arhitekt Ivan Štraus).

Tema međuodnosa starog i novog – kvalitete se uvijek podupiru; kreacija ne smije značiti smrt bivše kreacije; pledoaje za zaštitu baštine, jer »sjećati se znači moliti« (Maurice Maeterlinck).

1. Svetište je svaka ona točka gdje zemlja misli o nebu, gdje zemaljski put postaje svjestan smjera u drugu dimenziju. Svetište je, dakle, potencijalno svaka točka na zemlji. Stoga nije rečeno da ono mora biti pounutarnjeno, da mora biti građevina. Njegova arhitektura može se sastojati od tla, neba, spoznaje i namjere. Tako je to od prethistorijskog vremena. A upravo je takvim točkama obilježena bosanskohercegovačka zemlja: nekropole stećaka mjesta su gdje se dodiruju ovostrano i onostrano. To su gusta energetska žarišta koja zrače u okolinu. Memorija takvih mjesta odredila je oblikovanje novog svetišta na otvorenom koje je arhitekt Ivan Prtenjak izgradio u Gradcu, iza Neuma, u Hercegovini.¹

Zadaća je arhitekta bila oblikovati plato za vanjsko svetište ispred minijaturne postojeće kapelice. On je oblikovao malu

akropolu, uzvisinu drevnog prizvuka, (polu)krug koji je u prednjoj polovici strogo geometričan, a u stražnjoj – gdje se uspinje uz kosinu – organski se pretapa u krajolik. Pravilan polukrug naglašen je stepenicom između dviju razina. Motiv dvojnosti »zakona« i »slučaja«, reda i slobode, geometrijskog i organskog, osnovni je sadržaj cijeloga kompleksa, a sažet je u tijelu oltara: to je grub kamen otesane gornje površine, priveden iz prirode kulturi. On fungira kao oltarna menza i podloga je obredu. On je ujedno nosilac drame koja se zbiva između povijesti i prirode. Uzvisina je podzidana tesanim kamenom arhaičnog izgleda. Simbolično, ta zaravan širi svetište na cio svijet.

Krajnje jednostavnim, ali upravo zato krajnje rafiniranim sredstvima arhitekt je obnovio davnu šifru – elementarnog svetog energetskeg žarišta – i provjerio njezinu suvremenu mogućnost.

2. U Ovčarevu, na padinama Vlašića, tri kilometra od Travnika, nalazi se veoma neobična crkva – i ne samo za Bosnu i Hercegovinu.² Posvećena svetom Mihovilu, izgrađena je u kompozitnom, gotičko-renesansnom stilu, kakav je obilježio zlatno doba Dubrovnika. Ali ona nije nastala u petnaestom ili šesnaestom stoljeću, nego 1869. godine. Problem bi mogao biti riješen uključivanjem crkve u kontekst historicizma. Za taj je pak kontekst crkva odviše nedogmatska i odviše rana. Tražeći njezina autora, kojega nisam našla, crkvom sam se

1. Gradac, svetište na otvorenom, arhitekt Ivan Prtenjak.
Gradac, open-air sanctuary by architect Ivan Prtenjak

2. Ovčarevo, Crkva sv. Mihovila, arhitekt nepoznat.
Ovčarevo, *St Michael's church, anonymous architect*

detaljnije bavila, a rad je o njoj dostupan, pa ga neću ponavljati. Ne bih preskočila tek zaključak da je ona djelo stila u kontinuitetu, možda posljednje djelo stila u kontinuitetu, sa stoljećima zakašnjenja, da je ona val venecijanske lagune (a četiri stoljeća starije morfološke analogije mogu joj se naći na cijeloj istočnoj jadranskoj obali, od Istre do Dubrovnika) koji dopre do padina Vlašića, zapljusne ih i umre. Ovom zgodom važnije je upozoriti na njezinu suvremenu interpretaciju. Crkva je imala sreću što su njome sedamdesetih godina prošlog stoljeća ravnala tri kompetentna i zainteresirana fratra, fra Augustin Tomas, fra Nikola Bošnjak i fra Stjepan Pavić. Ovaj posljednji istaknuo se tijekom svoga života iniciranjem još nekih značajnih arhitektonskih ostvarenja i sudjelovanjem u njima, kao i u nekim drugim likovnim pothvatima – pa nije teško obnovu i interpretaciju ove crkve pripisati upravo njemu.

Zahvatima na crkvi rukovodio je prof. Ljubo Jandrić, direktor Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH. Arhitekt je bio Mišo Subotić, a kipar Zdenko Grgić surađivao je mnogim sugestijama. Ipak, ono osnovno što je s crkvom učinjeno rezultat je načina na koji ju je čitao i vrednovao fra Stjepan Pavić.

To se u prvom redu odnosi na vanjštinu zdanja. Nakon izvršenih proba skinut je trošan sloj nabacanog kreča neodređene starosti i ostavljen je izražajan zid od kamena lomljenca, u

kojemu su još jače došli do izražaja pravilno klesani okviri vrata i prozora. Topao žućkast kamen dao je crkvi arhaičnu notu, koja je u savršenom skladu s njezinim stilskim statusom. Jednako je učinjeno i u unutrašnjosti, koja je kamenom dobila na misteriju i monumentalnosti. Zadržan je ravan drveni strop sa suzdržanim rezbarenim ornamentima. Prijelaz toga stropa u zidove bio je riješen lučnom formom od same trske i žbuke. Ta je trska i žbuka zamijenjena drvenim lučnim prijelazom, ali bez ornamenta, da se razlikuje stari od novih dijelova. Tako se još jasnije iskazalo porijeklo u venecijanskom lađastom svodu. Ne posve sretna intervencija arhitekta jest oblikovanje kora – u stilu informela – ali time prostor crkve nije izgubio u karakteru i dojmljivosti. Treba svakako uočiti i naglasiti element koji maksimalno doprinosi snažnom djelovanju ovoga prostora. To je izvrsno postavljena rasvjeta, odozdo prema gore, koja pogoduje dramatičnim odnosima tame i svjetla, a ujedno ekspresivizira sve tvari interijera – u prvom redu treperavu reljefnost kamenog zida.

U skladu s monumentalnošću praznine sačinjene od tame i svjetlosti, sa sabranošću prostora, uneseno je malo snažnih naglasaka – redom vrhunskih umjetnina: skulpture Marije Ujević, Josipa Marinovića, Zdenka Grgića i Josipa Poljana. Također, ovčarevski vitraji Slavka Šohaja, koji nisu dekorativna igra, nego s punim pokrićem variraju i dopunjuju protagonizam teme svjetlosti u ovoj crkvi, spadaju među najljepša djela te umjetničke vrste u povijesti hrvatske umjetnosti dva desetog stoljeća i umjetnosti na tlu Bosne i Hercegovine.

Valja spomenuti da je u skladu s naravi crkve i s ambicijama fratarara-obnovitelja vrlo skladna ornamentirana reljefna drvena vrata izradio slikar Ivan Jakić iz Osijeka.

Sadržaj crkve u Ovčarevu jest memorija: dugo sjećanje, dugo trajanje, posljednji pramenovi jedne velike povijesti koja iščezava u izravnom obliku a ponavljat će se didaktično i kruto. Ta memorija bila je, kao što smo vidjeli, poticaj u obnovi. Ona je prepoznala narav zdanja i pojačala mu djelovanje, ne pronevjerujući ni zatečene elemente niti kreativne mogućnosti vlastitoga vremena. Crkva u Ovčarevu ne samo što je jedan od najljepših bosanskih spomenika nego je ujedno i spomenik jedne od najljepših spoznaja spomenika i njegove obnove.

3. Za razliku od crkve u Ovčarevu, koja je nastala u devetnaestom stoljeću pamteći petnaesto i šesnaesto, Crkva sv. Ilije u Hrgovima Donjim kod Gradačca³, autora arhitekta Zlatka Hanžeka, izgrađena je kasnih devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Ona je dakle posve nova, u nekim detaljima još i nedovršena. Njezina je pojava beskompromisno moderna, pa ipak, memorija je i u ovom slučaju bila jedan od poticaja njezinu modernizmu. U svom duhu i strukturi, kao i crkva u Ovčarevu, ova se mala crkva priklanja prevladavajućem kodu sakralnoga graditeljstva zapadnoga kršćanstva – longitudinalnom usmjerenju prema svetištu, usmjerenju koje je samo po sebi metafora, šifra aktivizma, »Put, Istina i Život«. Nije dakle težište pamćenja na ovom općem mjestu. Crkva

3. Hrgovi, Crkva sv. Ilije, arhitekt Zlatko Hanžek.
Hrgovi, St Elias' church by architect Zlatko Hanžek

u Ovčarevu spomenik je pamćenja stila, a crkva u Hrgovima pamti bezvremenu »drvenu prošlost« Posavine, hrastove šume na koje još, u izumiranju, podsjeća ono što je drugdje od kamena: obzidi grobova, drveni križevi velikih dimenzija i raznovrsne obrade, kapelice i kuće visokih, strmih krovova na krasnim konstrukcijama drvenih greda. Fra Stjepan Pavić, franjevac Bosne Srebrene koji je izabrao arhitekta i kontaktirao s njim, izričito ga je zamolio da se projektirajući crkvu sjeti te baštine. Arhitekt Zlatko Hanžek nije morao gledati daleko. Na groblju iza njegove nove građevine stoji mala stara kapelica – oltar za vanjsku misu. Konstrukcija njezinih greda i njezin krov dio su građevne (o)poruke ovih krajeva. Arhitekt Hanžek ponovio ih je na način u kojem od doslovnosti nema ništa, od poštovanja sve. Krov je crkve strm i taman, konstrukcija greda u zaobljenom svodu – ujedno visoke dekorative vrijednosti – prenosi misao domaćega graditelja kapelice. Staklena prizma što donosi svjetlost nad oltar davni je tribut svetomu mjestu. Crkva u Hrgovima svojim nepotkupljivim modernizmom i namjernošću sjećanja zaradila je mjesto u antologiji sakralne arhitekture Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

4. Crkva svetog Ilije u Kiseljaku, za razliku od prethodnih dviju, ne pamti ništa. Građena je osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, na prekrasnoj uzvisini koja dominira

4. Kiseljak, Crkva sv. Ilije, arhitekt Antun Karavanić.
Kiseljak, St Elias' church by architect Antun Karavanić

prostranim krajolikom. Arhitekt Antun Karavanić očito je od povijesnih pouka uočio jedino da se sakralno zdanje po nečem izdvaja od svoje okoline. Kako bi dakle bila što sakralnija, čime bi se što više izdvajala, on je svoju crkvu uresio nizom neobrazloživih i ničim motiviranih oblika, od kojih se gotovo svi međusobno poništavaju. Tako sječeni uglovi dobivaju preda se još oštre bridove, ondje gdje bi se očekivao rast u nebo lukovi se savijaju i vraćaju prema zemlji, izabrani materijali kolebaju se između hotela i javnih kupališta, agresivna drvena skulptura, poput učila, na ulazu, bori se s nasrtljivošću staklenih prizmi; ali tek unutrašnjost pokazuje svu obesmišljenost ove arhitekture. Ona bi također optirala za bazilikalnu longitudinalu, samo što je demantira svim mogućim asimetrijama. U prvom redu asimetrijom kora, neuravnoteženošću svjetlosti (koja nimalo ne računa na obvezu prema svetome mjestu), a zatim i neodlučnošću u svetištu. U posljednje vrijeme promašenost crkve (o nizu dekorativnih detalja primijenjenih umjetnosti nismo govorili)

pokušala se ublažiti vitrajima priznatog umjetnika mlađe generacije. Kako oni nisu proizvod početne, cjelovite misli, tako su zapravo samo povećali efekt kaosa i zbroja suvišaka u ovoj građevini. Nažalost, ova crkva nije iznimka, nego pravilo tobožnjeg modernizma, a zapravo dokaz posvemašnjeg nerazumijevanja tradicije, pa prema tome i nemogućnosti ostvarenja nove vrijednosti. Jer i da bi se osporilo naslijeđeno, ono najprije mora biti shvaćeno.

5. U sklopu Samostana svetog Ante u Dubravama kod Brčkog, na mjestu Crkve Bezgrješnog začeća Marijina porušene u posljednjem ratu, gradi se, opet uz presudni udio fra Stjepana Pavića, nova crkva po projektu sarajevskog arhitekta Ivana Štrausa.⁴ Vrlo zanimljiv projekt, koji tradicijske teme zapadnokršćanskih bogomolja tretira na vrlo osoban i smion način. Tu je prije svega povezanost ulaznog hodnika i monumentalne dvoranske crkve, staklena vertikala ulaza koja usmjeruje prema staklenom križu na svodu građevine – staklenom bridu krovništva uzdužne i poprečne lađe. Tako dvorana biva rasvijetljena »ravno s nebesa«, a križ se ukazuje u najrazličitijim svjetlostima doba dana i doba godine, pa i kao kadrirana slika zvjezdanoga neba. Ništa se u ovoj crkvi ne bi moglo smatrati referencom na ma kakvo naslijeđe. Pa ipak, njezin najjači motiv, sjecište greda i šupljina u križiš-

5. Dubrave, Crkva Bezgrješnog začeća Marijina, arhitekt Ivan Štraus. *Dubrave, Church of the Immaculate Conception by architect Ivan Štraus*

6. Tuzla, Crkva sv. Petra i Pavla, arhitekt Zlatko Ugljen.
Tuzla, Church of St Peter and Paul by architect Zlatko Ugljen

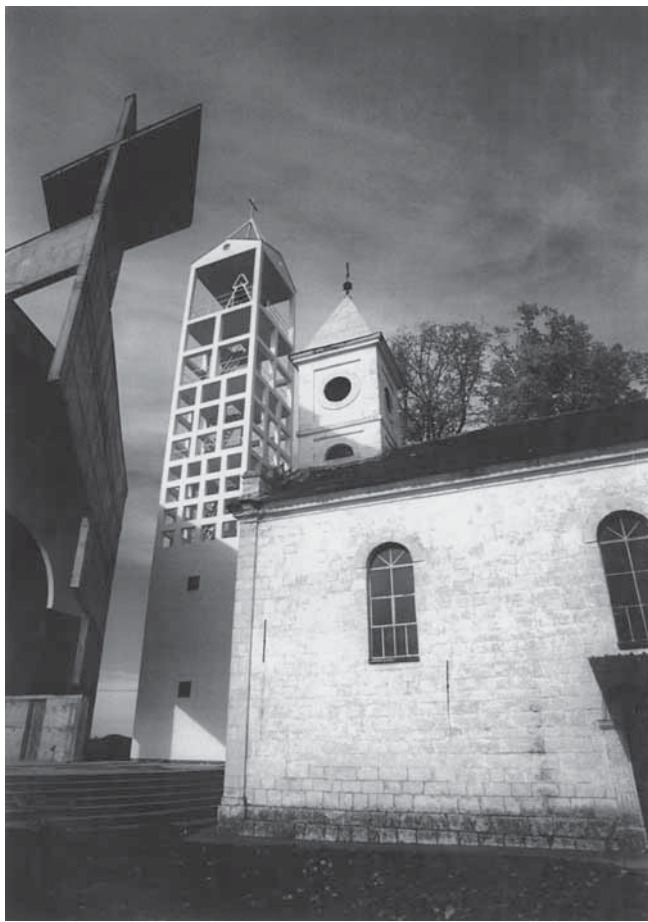
o njemu bi se imalo što govoriti u smislu pamćenja iskustva grada. No ovaj put Ugljenova arhitektura značajna je jer na specifičan način naglašava jednu od tema crkvene arhitekture, temu zajedništva. Zlatko Ugljen ostvaruje prostor konvergencije najjednostavnijim sredstvima i čistom svjetlošću i bjelinom, a zatim taj smjer zajednice prema oltaru, mjestu svete obredne radnje, mjestu pretvorbe i usmjerenja uvis, na zidu svetišta preusmjerava okomicom koja se u obliku ljestava (drevna biblijska metafora) uspinje prema nebu. Jasnoća znaka, sažetost, organska utemeljenost dekoracije i narativnih elemenata, sabranost atmosfere – uvijek su biljeg značajnih stvaralaca i znak razumijevanja baštinjenog.

tu, zadržao je sjećanje na važnost toga mjesta. Na mnogo je načina ono istaknuto u povijesti, kupolama, lanternama, oslicima, iluzionizmom, križanim svodovima, zaglavnim kamenovima, punoćama i prazninama. Ivan Štraus je oblikovao temu jedinstvenoga velikog prostora, ali je nada nj uzdigao dramu (nepostojećega) križišta. On se posvema odmaknuo od svakog predloška, ali je zapamtio momente jake strukture i stvorio snažan nov prostor, ujedno sažet i izražajan.

6. Crkvu sv. Petra i Pavla u Tuzli gradio je, zajedno s franjevačkim samostanom, arhitekt Zlatko Ugljen⁵ od 1980. Taj mikrouurbanistički kompleks sigurno je značajan u cjelini i

7. Arogancija novog često je presudna po baštinjene vrijednosti. U ovom slučaju riječ nije o aroganciji arhitekta, nego svojedobnog investitora. Ako naše doba ima pravo graditi, to ne znači da automatski ima pravo i rušiti. U Zoviku, u Bosanskoj Posavini, danas stoje dvije crkve svetog Franje, stara i nova.⁶ Stara je kamena građevina s kraja devetnaestog stoljeća, iznimne ljepote, historicistička neorenesansna građevina kakvih u Bosni, koja oskudijeva takvim naslijeđem, zaista jedva ima. Ona sa starim župnim dvorom tvori jedinstvenu i nerazdvojivu (ukoliko nam je do prostornog smisla) cjelinu. Postala je, kaže se, premala, pa je naručena nova. Izgrađena, prema projektu Ivana Štrausa,⁷ devedesetih godina, pred rat.

Ne ulazeći u analizu jednoga ni drugoga zdanja, valja ustanoviti da je nekom sretnom pravdom došlo do pozitivnog spoja naslijeđene i unesene vrijednosti. Kao da su dvije građevine same odlučile poslati poruku o mogućoj, dapače potrebnoj kohabitaciji. Kao da su postale živa pouka o potrebnom, iskazu novoga doba, i nepotrebnom, rušenju baštine. Na primjeru Zovika upravo se, kao da je u tu svrhu sročeno, vidi da se memorija i kreacija podupiru, ako ne i uzrokuju. Taj je odnos presudan za svaku, a kamoli za sakralnu gradnju, koja živi od predaje i bez nje ne može. I u tu svrhu lijepo je sjetiti se divne i duboke rečenice velikoga pisca Mauricea Maeterlincka koja glasi: »Sjećati se znači moliti.«

7. Zovik, Crkva sv. Franje – stara (arhitekt nepoznat) i nova (arhitekt Ivan Štraus).

Zovik, St Francis' church – old (by an anonymous architect) and new (by Ivan Štraus)

Bilješke

1
IVAN PRTENJAK, *Zbroj i slijed*. Katalog izložbe u Hrvatskom muzeju arhitekture, Zagreb, svibanj 2003.

2
ŽELJKA ČORAK, Crkva sv. Mihovila u Ovčarevu između historije i historicizma. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28/2004., 270–281.

3
ŽELJKA ČORAK, Temeljenje krova – crkva arhitekta Zlatka Hanzeka u Hrgovima Donjim u Bosanskoj Posavini. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 27/2003., 297–304.

4
BRANKA JUKIĆ, U sjeni nove crkve, *Svjetlo riječi*, god. XXI, 246, Sarajevo, rujan 2003.

5
Ivan Štraus, *arhitekt (Monografija)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2002. Tekstovi: akademik Husret Redžić, akademik Ivan Antić, prof. dr. Nedžad Kurto, arhitekt Janez Lajovic, dr. Snježana Knežević, akademik Ivan Štraus. Crkva u Dubravama: str. 116–119.

6
STANE BERNIK, Arhitekt Zlatko Ugljen (Monografija), Međunarodna galerija portreta, Tuzla, 2002.

7
IVAN ŠTRAUS (bilj. 5), 88–89; ŽELJKA ČORAK, Sveti Franjo, ne daj staru zovičku crkvu!, *Svjetlo riječi*, god. XXV, 290, svibanj 2007., 4.

Summary

Željka Čorak

Memory and Creation in the Architecture of Catholic Churches in Bosnia and Herzegovina

Sanctuary is any site in which earth contemplates the skies, in which our terrestrial path is heading towards a different dimension. Sacred places have existed since times immemorial, but their perception has been very different, which is why there is no uniform recipe for the shaping of sacral spaces. However, since all sacral spaces interpret the link between this and the other world, the cause (earthly life) and the consequence (otherworldly fate), their memory carries messages and impulses that cannot be avoided – although

they are always interpreted anew. Each sacral building, therefore, fulfils the relationship between memory and creation. The author has illustrated that relationship between memory and creation on several examples from the corpus of Catholic churches in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: religious architecture, Bosnia and Herzegovina, sanctuary